

Danielisz Dóra

AZ ÉTFALVI REFORMÁTUS TEMPLOM TITKAI

Bevezetés

Az étfalvi református templom építészettörténeti vizsgálata – elsőként az épület és a templomhasználati szokások felmérése – 2015-ben vette kezdetét egy tudományos diákköri kutatás keretein belül.¹ A hallgatói felmérés célja a Sepsi Református Egyházmegye templomállományának számbavétele volt, előzetes értékítélétől mentesen, előtérbe helyezve a helyszínen fellelhető forrásokat, azaz az épületet, az azt használó közösséget, lehetőség szerint az egyházközségi levéltárat is. E kutatás 2016-ban a szomszédos egyházmegyék, a Kézdi-Orbai, valamint az Erdővidéki Református Egyházmegye vizsgálatával bővült, egy sikeres doktori kutatást megalapozva, mely összesen 94 épület vizsgálatát ölelte fel. Az egykori Háromszék vármegye református templomairól, imaházairól történeti áttekintést adó doktori kutatás 2016–2020 között zajlott, melynek részeként egy-egy épület kapcsán nem várt érdekességek, megválaszolandó kérdések merültek fel. A mai napig kevéssé kutatott étfalvi református templom is azon épületek közé tartozik, melyek építészettörténeti értékelését új alapokra helyezhettük. Érdekes adalékokkal szolgáltak többek között a budapesti Néprajzi Múzeumban található képi források, valamint az épület gyakran figyelmen kívül hagyott mennyezeti díszítései. Utóbbiak jelentőségéről és a templom feledésbe merült művészettörténeti értékeiről adunk számot e tanulmány keretei között.

Építéstörténet és az épület leírása

A 2015-ös épületfelmérést követően az étfalvi református templom kapcsán Csáki Árpád végzett mélyrehatóbb építéstörténeti kutatást, 2019-ben.² A rendelkezésre álló adatok alapján megerősítet-

te, hogy források nem támasztják alá a településen a reformációt megelőző időszakban épült, középkori eredetű templom létezését.³ A Sepsi Református Egyházmegye 18. század elejéről származó vizitációs jegyzőkönyvei Étfalvát Zoltánnal közösen, társegyházakként említik,⁴ mely állapot a mai napig fennáll.

A 18. század folyamán már bizonyosan állt mindkét település református temploma. A zoltáni fatemplomot 1792-ben bontották el,⁵ helyette a ma is látható, kápolnára emlékeztető, fatornyos téglatemplom épült fel. Étfalván ekkor vélhetően szintén kőből vagy téglából épült templom állt, melynek építési ideje nem ismert, de az első katonai felmérésen – Zoltánhoz hasonlóan – az épület már jelölt.⁶ A régi étfalvi templomról annyi tudható bizonyosan, hogy 1759-ben már egy zsindelellyel fedett, fából készített harangláb egészítette ki, mely a cintermen kívül állt.⁷ Valamivel 1797 előtt azonban a fa harangláb helyébe kőtornyot építettek.⁸

Ahogy Csáki Árpád is megemlékezik róla, a korábbi református istenházát az 1802. október 26-i földrengés oly mértékben megrongálta, hogy 1804-ben új templom építését kezdeményezték. A gyors munkálatoknak köszönhetően a ma is látható téglalap alaprajzú templom 1805-re elkészült, mely építési dátumot a 2017-ben végzett dendrokronológiai vizsgálat is megerősítette.⁹ Sajnálatos módon az egyházközségi, valamint az egyházkerületi levéltárban kevés korabeli forrás áll rendelkezésünkre az épületről, a jegyzőkönyveket, építési szerződéseket nem őrizték meg. Ebből adódóan nehezen vizsgálható, hogy a mai épület az egykori templomnak milyen mértékben, illetve egyáltalán tartalmazza-e falszakaszait. Egy 1728. évi egyházlátogatási bejegyzés a templom helyét a hegyen – Templomdomb – említi, melynek lábánál a papi parókiát is megnevezi.¹⁰ A leírás a mai templom és paplak pozícióját

¹ DANIELISZ Dóra 2015.

² CSÁKI Árpád 2019.

³ Uo., 6.

⁴ JUHÁSZ István 1947, 54–55.

⁵ EREL, FkL, 87/798.

⁶ Lásd <https://maps.arcanaum.com/hu/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2873711.115955526%2C5766269.49>

[422415%2C2882802.345007194%2C5769537.177183341;](https://maps.arcanaum.com/hu/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2873711.115955526%2C5766269.49) utolsó megtekintés: 2022.01.15.

⁷ HERPEI János – SZABÓ T. Attila 1939, 7.

⁸ Uo., 7.

⁹ TÓTH Boglárka 2017, 56–58.

¹⁰ KOLUMBÁN Vilmos József 2005, 92–97.

az egykorival azonosítja, illetve az Olt sík völgyében elterülő falu egyetlen magaslatát, a régi és új épület helyét egyértelműen megjelöli.

Az étfalvi templom és torony kisebb átalakításokkal máig őrzi eredeti szerkezeteit, formáit. (1. ábra.) Csáki Árpád leírása alapján a templom vegyes falszerkezettel rendelkezik, téglából és kőből épülhetett,¹¹ ez a torony esetében szemrevételezés alapján mindképpen megerősíthető. Az épületegyüttes különálló nyugati toronyból, az oblongum templomhajóból¹² és az ezeket összekötő, fedett-nyitott folyosóból áll. A templomhajót és tornyot népies hangvétellű füzérdíszekkel és tulipánokkal kiegészített, kompozit fejezetes pilaszterek, a tornyot festett toronyóra ékesíti. (2. ábra.)

A templombelső nyugatról, a torony felől a fedett átjárón át, valamint a déli portikuszon keresztül lehet megközelíteni. A belső teret (3–4. ábra) hat közepes méretű ablak és két, a homlokzaton lóherét formázó kisebb ablakszem világítja meg. A tér elrendezése centralizáló, a liturgikus térközpontot az északi hosszfal közepére pozicionált koronás szószék jelöli ki, mely előtt a templom piacán úrasztal áll. A templomból ülésrend ismert, mely szerint a templom keleti felében a férfiak, nyugati oldalon a nők, a szószékek szemközti padokban a gyermekek vagy vendégek foglalnak helyet.

A belső tér különleges díszítését adják a mennyezet stukkódíszei, melyeknek hangsúlyos képei öt keretezett mezőben foglalnak, foglaltak helyet. A motívumokat tekintve valószínűsíthető, hogy bár a mennyezet az 1874-es évszám olvasható, az ábrázolások a 19. század első feléből származnak.¹³ A képek közül egyértelműen a szarvas és a kígyó ábrázolása vehető ki a laikus számára, esetleg egy mérleg motívum két serpenyője.

A templomtérben egy nyugati karzat található, mely fából készült, négy lábra támaszkodik fel, belső falépcső egészíti ki. A karzatról nyíló feljárón át a padlástér is megközelíthető, a tetőszerkezet (5. ábra) felépítése elárulja a szerkezete korát. Az

alapképletében kötő- és torokgerendából, minden állásban egy függesztő oszlopból és szimmetrikusan elhelyezett szegletkötőkől álló szarufás szerkezet a derék- és talpszelemenekre támaszkodik, a három mellékállást közrefogó főállásokat a barokk korban Háromszéken gyakran alkalmazott további keretszerkezettel erősítették. A csomópontjaiban faszegekkel rögzített szerkezet anyagát tekintve vegyesen tölgyfából és lucfenyőből készült,¹⁴ a szarufák síkjában megjelenő merevítő rendszer mását az angyalosi református templomban (1795–1800) fedezhetjük fel, így a területi közelséget és az építés korát figyelembe véve, azonos ácsmester közreműködése feltételezhető. A tornyot bádoglemez fedi, melyen az 1888-as és 1963-as dátumok olvashatók, a templom épületét és a harangtornyot összekötő nyitott átjárót az ezen a vidéken hagyományos, hegyes végű – „baconi”¹⁵ – cseréppel borították.

A templom mennyezetén – és egykor a déli portikusz oromzatán is (6. ábra) – szereplő dátum alapján elsőként 1874-ben eshetett át az épület nagyobb felújításon, azonban ez jelentősebb szerkezeti változásokat nem eredményezhetett.¹⁶ Az étfalvi templomról megépítését követően képi ábrázoláson elsőként Huszka József 1887-ben készített akvarelljei¹⁷ adnak számot, pontosabban az Étfalván készített rajzokon a templom egykori falképeit vélik felfedezni a kutatók és hozzáértők. (7. ábra.)

Csáki Árpád helyszíni, levéltári kutatásainak talán egyik legjelentősebb eredménye az épület 1911-es átalakítási terveinek felfedezése, melyeket a sepsiszentgyörgyi Malmos Andor mérnök készített.¹⁸ (8. ábra.) A tervek segítségével, valamint Vámszer Géza és Kónya Ádám 1960-as években készített fényképfelvételei¹⁹ nyomán vázolhatjuk fel az 1805-ben befejezett templom 20. században történt átalakításainak történetét. 1911-ben a templom nyugati karzatának külső feljárója még állt, és az átvezető folyosó padlástéréből engedett bejutást a karba. Az utólag befalazott külső bejárat nyomai ma is jól láthatók. Az 1911-es rajzokon tervezett belső karzatsfeljáró nem az eredeti el-

¹¹ CSÁKI ÁRPÁD 2019, 7.

¹² Az első téglalap alaprajzú – oblongum – templomterek Háromszéken már a 18. században felbukkanhattak kisebb falusi kő-, téglala-, illetve fatemplomok esetében (pl. Bölön, Sepsimagyaros), majd a 19. század első három évtizedében új építési templomok, valamint jelentősebb átépítést elszenvedő templomok esetében egyre nagyobb szerepet kapott ez az alapforma. Az étfalvi református templom (1805) mellett az eresztevényi (1811–1818), a sepsikőröspataki (1820), a vélhetően utóbbival azonos évben épült kézdímatísfalvi, a nem sokkal későbbi zaláni református templomban (1825) történtek hasonló templomépítések, átalakítások.

¹³ Hasonló megállapításra jutott Csáki Árpád a helyszín ismeretében. (CSÁKI ÁRPÁD 2019, 7.)

¹⁴ TÓTH BOGLÁRKA 2017, 56.

¹⁵ Csáki Árpád feltevése szerint a templom cserépfedése akár – a 19. század elején még jelentősebb fazekas-központként működő – Étfalváról is származhat. (CSÁKI ÁRPÁD 2019, 7.)

¹⁶ Uo.

¹⁷ Huszka József 1887. október 23-án, Étfalván készített rajzainak eredetije Budapesten található (NM, RFNy, R. 10.274).

¹⁸ CSÁKI ÁRPÁD 2019, 8.

¹⁹ A Székely Nemzeti Múzeumban az alábbi leltári számok alatt található felvételek az étfalvi református templomról: SZNM, F, konya_IV_114-118 és Vamszer_006-008 (Kónya Ádám és Vámszer Géza felvételei), valamint scan0023 (ap. László Ferenc jegyzetfüzetei, SZNM, It, 1913/VIII).

képzeléseknek megfelelően – tört vonalú, mellvédes lépcsőként – készült el, vagy azt követően ismét átalakították, a déli portikusz előtti lépcső sem látható. A karzathoz tervezett vasgerenda megerősítések szintén nem valósulhattak meg. Az épületet 1935-ben, majd 1954-ben ismét renoválhatták, majd 1965-ben a déli portikusz díszes oromzatát levették, az építés és felújítások dátumát ma a korabeli fényképfelvételekről ismerjük. Az 1977-es földrengést követően az épület szerkezeteit ismét megerősíthették. A harangtoronyban a 20. században alkalmazott kovácsoltvas vonórudak, külső köpenyben vezetett vonóvasak szemügyre vehetők.

A 2015-ös bejárás alkalmával az épület állapota nem volt kielégítő, látható volt a karbantartás hiánya, különösen a torony- és sisakszerkezet életveszélyesnek volt tekinthető. 2018-ban a templomon nem volt észlelhető jelentősebb beavatkozás, egyes helyeken a vakolathiányokat pótolták.

Huszka József nyomdokain

A templom történetének ismeretében az első megfejtendő rejtélyként az eltűnt falképekről kell szót ejtenünk, melyeket Huszka József 1887-ben örökített meg étfalvi látogatása alkalmával. (7. ábra.) Az akvarelleken látható, részben alakos ábrázolások meglehetősen szokatlannak tekinthetők egy, a 19. század elejének vélt református templom esetében: Ábrahám áldozata, csontváz kezében nyílvesszőt tartva, egy festett keretmotívum – nyílászerezés – részlete, illetve egy oroszlán.

A budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményében fellelhető ábrázolásokról korábban Lángi József is megemlékezett egy publikációjában.²⁰ A falképeken részben a csíkrákosi Cserei-kúria²¹ 17. századi falképeinek másolatait vélte felfedezni, melyeket – az udvarház 1939-es, jelentős átalakítása előtt – Vámszer Géza örökített meg részletesen.²² A csíkrákosi falképek központi témái vadászjelenetek és allegorikus ábrázolások voltak. Vámszer úgy vélte, hogy – különösen a csíkrákosi vadászjelenetek – a 16–17. századi perzsa vadászszőnyegek (*oszmán-török közvetítésű?* – D. D.) vadászszőnyegek ábrázolásmódjával mutattak rokonságot, így arra következtetett,

²⁰ LÁNGI József 2014, 7–8.

²¹ A Cserei-kúriát 1667–1674 között építtette Cserei János fogarasi várkapitány, Cserei Mihály történetíró édesapja. A 19. század közepén az épület még nagyjából érintetlen formában állhatott, hisz Orbán Balázs beszámolt kőboltozatos szobájáról, három helyiségében díszesen faragott deszkamennyezetéről, címeres mestergerendájáról, két reneszánsz kőkerettel ékesített ablakáról, a homlokzaton fellelhető falképekről és faragott tornácáról, melynek oszlopfeji emberfejeket mintáztak. (VÁMSZER Géza 1960, 23.) A leírások alapján az épület a késő reneszánsz

hogy a festő ismerhette és forrásként használhatta azokat, bár az eredeti keleti mintáknál szerényebb, kiforratlanabb megfogalmazásban.²³

Amennyiben Étfalva vonatkozásában vizsgáljuk az egykori jeleneteket, akkor az oroszlán a bejárat feletti mestergerendán²⁴ mint a Cserei család címerállata jelenik meg, egy másik falképen pedig egy „csontvázszerű alak, a halál vehető ki, aki egy előtte futó emberbe hátulról nyíllal belelő.”²⁵ E két téma mindenképpen valamiféle szoros rokonságot sejtet a csíkrákosi és étfalvi falképek között. Vámszer továbbá támpontot ad számunkra a két épület falképeinek kapcsolatáról, amikor arról számol be, hogy stíluskritikai alapon – az ornamentális ábrázolások vizsgálata nyomán – úgy véli, a csíkrákosi falképeket egy korabeli festőasztalos készíthette, olyan, aki templomok díszes mennyezetein, berendezésén is dolgozott.²⁶ Felvetése nyomán mi is valószínűsíthetjük, hogy a világi és a szakrális épületeken azonos mesterek dolgoztak, illetve egy-egy mester egy személyben munkálkodhatott festőasztalosként és falkép-festőként távoli, zárt vidékeken, kevésbé minőségi megbízások kapcsán. Az étfalvi és csíkrákosi falképek között egyetlen problémaként a tág időbeli eltérés említhető, hisz – ha azt tételezzük fel, hogy az étfalvi templom 1805-ben épült – a falképek készítése között jó öt emberöltő időtávval számolhatnánk.

A Néprajzi Múzeum gondozásában álló Huszka-akvarelleket nem csupán a kapcsolódó források tükrében érdemes megvizsgálunk, de magukat az eredeti rajzokat is érdemes nagyító alá vennünk. Huszka rajzán két külön falszakasz különíthető el. (7. ábra.) A felső sávban egy 3,60 m széles szakasz ábrázolása látható, itt 2,05 m magasságig mért a falmagasság, efelett csupán ornamentális díszítéseket és az ajtó keretezését adó félköríves festés túlnyúlását ábrázolta a rajzoló.

A felső sorban látható falképek központi témája Ábrahám története. A bibliai jelenet jól felismerhető, hisz a sziklás, kopár tájon egy szakállas férfialak kezéből a néző felőli bal felső sarokból, a felhők közül érkező angyal éppen a kivont kardot ragadja ki. Az ószövegségi témaválasztás²⁷ talán nem áll oly messze a protestantizmustól, de az alakos ábrázolások – Áb-

erdélyi kúriaépítéset szép példája lehetett, melynek képviselői Székelyföld keleti határvonala mentén rendkívül elterjedtek voltak, jelentős részük a 20. századi átépítéseknek esett áldozatul.

²² VÁMSZER Géza 1960.

²³ Uo., 28–29.

²⁴ Uo., 26.

²⁵ Uo., 27.

²⁶ Uo., 28.

²⁷ Az étfalvi falképek közé emelt bibliai történet kapcsán igyekeztünk felderíteni, hogy Ábrahám története miként állhatott

rahám és az angyal – mai szemmel nem illeszkednek a református egyházi szemlélethez, nem tartoznak a kívánatos ábrázolások közé.

Ugyancsak a felső képsorban szereplő festett kapumotívumban (9. ábra), mely egy valódi ajtót keretez a feliratok szerint, a következő töredékes szöveg kapott helyet: „SZENT ISTVAN [...] / Szent Istvan Ap [...] / Keresztyeni [h...] / Pápától kor [...] / Mellyek [...]”. Szent István megidézése és a szöveg jelentése egy – feltehetőleg – nem középkori eredetű református templomban szintén meglehetősen váratlan, a szövegtöredék kiegészítését nem sikerült elvégeznünk, illetve megjelenése ugyanúgy további magyarázatra szorul, akárcsak az imént említett bibliai történet.

Az alsó sorban Huszka egy 2,20 m széles falszakaszt ábrázolt, a különálló mezők pontos méreteit azonban nehéz megítélni, egy tájképszerű ábrázolás alatt a lábazat magassága 0,92 m. Az akvarellen 1,10 m magas képmezőben található a nyilat kezében tartó csontváz, e képmezőben a halál alakja felett szerepel egy szövegtöredék (10. ábra): „STAT ANTE FORS TIBI DICO CORR[...]”. A megfejtés vélhetően egy ismert, középkori latin közmondásra mutat: *mors stat ante fores tibi dico corrige mores* ('a halál a kapuk előtt áll, mondom neked, javíts a jellemeden').²⁸ A nyíllal üldözött halál képe és a kísérő szöveg óhatatlanul a középkori balladákban jellegzetes haláltánc motívumát idézi fel bennünk. A falkép legvalószínűbben allegóriaként értelmezhető, egyféle erkölcsi iránymutatást, intést igyekszik közvetíteni a szemlélő felé.²⁹

Az étfalvi falképekről sajnos nem tudható, hogy mikor keletkeztek, illetve csupán egy szakszerű szondázó falkutatás segítségével lehetne megállapítani, hogy megtalálhatók vagy sem a mai épület festék- és vakolatrétegei alatt. Amennyiben egy ilyen kutatásra lehetőség nyílna, a falképek épületen belüli tájolásához támpontot adnak a Huszka-akvarellen berajzolt

ajtóhelyek és az Ábrahám-történetnél jelzett „sarok”, mely az ajtótól 3,60 m-re található. A mai – és Huszka által látott – épület bejáratai a falak középtengelyében (a nyugati és déli falszakasz közepén) helyezkednek el, tehát az Ábrahám-történet valamelyik rövidebb – a mai épület alaprajzát tekintve a nyugati – falon kaphatott helyet, hisz a 8,29 m-es fesztávolsághoz a szimmetrikus kiosztás – egy nagyjából 1,10 m széles ajtót feltételezve – illeszkedik, és ez reálisnak tekinthető, ámbar a nyugati karzatot Huszka nem jelöli. Az oroszán, csontváz és tájképrészlet – tehát a Huszka-ábrázoláson szereplő alsó képsor – egy ajtó azonos, a néző szemszögéből annak bal oldalán helyezkedik el, így nem lehet az előbbivel azonos falon, kültéri festésként pedig nem valószínűsíthető. Utóbbiak alapján egy másik, hosszanti falon lévő – a nyílásrendet tekintve egy déli – ajtótól balra helyezkedhettek el a képek. (11. ábra.)

Liliomok völgye

Az étfalvi református templom ma is szemmel látható díszítményei közül a mennyezetten töredékesen fennmaradt stukkódíszeket emeljük ki. (3. ábra.) Az öt oválisan – a középső ábrázolás esetében ezen felül egy körrel – keretezett, barokkos ornamentikával díszített képmezőben foglalnak, foglaltak helyet azok a vallásos elmélkedésekre utaló képek, melyek eredeténél megfektetésében Mihály Ferenc és Lángi József voltak segítségünkre.

Mihály Ferenc szóbeli közlése alapján a mennyezet képei a *Liliomok völgye*³⁰ néven ismertté vált mű alapján születtek. A vallásos elmélkedéseket tartalmazó könyvből tíz rövid verset Inczédy József fordított le magyar nyelvre, mely szövegeket jellegzetes illusztrációk kísérték. Utóbbiak közül öt kép volt megtalálható, illetve látható ma is töredékesen az étfalvi templom mennyezetén, melyeket a verseket

kapcsolatban, jelenhetett meg a protestáns egyházművészetben. Hasonló ábrázolásról, mely napjainkban erdélyi református templomban megtekinthető, nem tudunk, azonban a 17. században vált elterjedté az Ábrahám-történet ábrázolása Erdély-szerte a főúri textíliákon, a történet tehát kedvelt vallásos téma lehetett a korban. Sedlmayr Krisztina szervezésében a budapesti Néprajzi Múzeum adott helyet az „*Ábrahám áldozata. Díszelepők, párnahajak, az őszövetségi történettel.*” c. kiállításnak, mely témájában kapcsolódik az étfalvi ábrázoláshoz, utalhat a textilművészetben és falképfestészetben egyaránt kedvelt téma közötti párhuzamra. (Forrás: https://www.neprajz.hu/kiallitasok/idoszaki/2008/abraham_aldozata.html; utolsó megtekintés: 2022.02.04.)

²⁸ A latin nyelvű szövegtöredék magyar nyelvű fordításában, értelmezésében Kiss Zsuzsanna Emília volt segítségemre, akinek önzetlen segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

²⁹ Példaként, a 16. századi német népdalok kedvelt alakja volt a nyíllal üldözött halál (*Der grimmig Tod mit seinem Pfeil*). A német eredet egy protestáns templom esetében talán jó kiindulópont

lehet annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy miként kerülhetett az ábrázolás egy református templom falképei közé.

³⁰ A mű eredetije a Jénában oktató lutheránus teológus professzor, Johann Gerhard munkája (*Meditationes sacrae*, Jéna, 1606). Második magyar fordítása Inczédy Józsefhez (1688–1750) köthető, aki a nagyenyedi református kollégium kurátora, az Erdélyi Református Főkonzisztórium főjegyzője volt. A mű első magyar fordítása 1745-ben jelent meg, Nagyszebenben, teljes címe: *Liliomok völgye mellyben a földi gyönyörűségekhez szokott ember, talál ugyan legelőbbis kényeskedő lépéseit sértegető tövissekre, de azonnal akad sebeit mégis gyógyítható drága hasznos füvekre, ellenben a világi kedvetlenségek közt elfáradt elme, szedhet minden lépésiben kellemetes virágokat s drága illatokkal lelkit megélesztő liliomokat: ötven szent elmélkedések, mellyek a világon szerfelett kapó embereknek ezen világ tsalfa hiábavalóságait felfedezik, és a jobb életre utat mutatnak... Az Református Ekklesián levőknek hasznokra...* (Vö. KURTA József 2003; FEKETE Csaba 2007; BEREK Elza-Hajnalka 2008; TÓTH Áron 2008; IMRE Mihály 2013.)

kísérő metszetek alapján³¹ készíthettek a templom építését követően.

Az ábrázolásokat egyenként vizsgálva, a mennyezet közepén – a fára tekeredő kígyó alakja – a *Boldog keserűség* c. vers (12. ábra) elevenedik meg a szemlélő előtt: „Kárhozatra méltó voltomat siratom, / Jézus sebeivel, de magam biztatom, / Mert a gyilkos Sátánt értem megrontotta, / Júda oroszlánja sárkányt megtaposta.”³² A mennyezet északkeleti sarkában látható, töredékesen fennmaradt ábrázolás két serpenyője az *Oh boldogtalanság* c. verset (13. ábra) eleveníti meg: „Gyermeki buborék e világi élet, / Mérő serpenyővel eljő az ítélet, / Pokol tüze-füstje lesz jutalom bére, / Akinek nem kellett a váltságának vére.”³³ A délkeleti képmezőben egyértelműen azonosítható a szarvas alakja, az *Ihol az Orvosság* c. vershez kapcsolódva (14. ábra), mely így szól: „Véres sebeiknek mérge szívem bántja, / Ezt csak az igazság napja gyógyíthatja, / Kőszál vizeire sietek, mint szarvas, / Ott lesz szomjúságom hívesítő orvas.”³⁴

A nyugati templomtér feletti képek azonosítása előbbieknél jóval nehezebb. A délnyugati oldalon felismerhető apró, hulló szemek azonban csak egyetlen képnek felelhetnek meg a tíz magyar nyelven is közölt vers illusztrációi közül. Az égből hulló manna a *Megelégítettünk* c. versre (15. ábra) mutat: „Manna s kőszál vize Izráelt táplálta, / Lelkem is Jézusban e kettőt találta. / Bűnöm förtőiből megmosta lelkeket, / Teste táplál, s azzal egyesít engemet.”³⁵ Az északnyugati oldal üres képmezőjének tartalmát csak feltételezhetjük, de jó kiindulópont lehet, ha azt vesszük figyelembe, hogy a vallásos elméletek közül az első, második, harmadik és ötödik vers volt azonosítható egyértelműen a mennyezeten: feltételezhető, hogy a negyedik versillusztrációval volt teljes a mennyezet kompozíció, mely az *Áldott szent szövetség* c. vershez (16. ábra) tartozott: „Eljegyzett magának drága vőlegényem, / Kinek szerelmében van minden reményem; / Égő szívem s fel készült szárnyal igyekszik, / Édes öleiben ó, mikor érkezik?”³⁶

A *Liliomok völgye* a 18–19. századi erdélyi protestáns egyházművészetben gyakran idézett mű volt. Étfalván kívül háromszéki kitekintésben az

1821–1825 között átépített zaláni református templomban feltételezhetjük, hogy a mennyezeti díszítmények szintén az ebben a műben szereplő versekre utalnak. A kevésbé kidolgozott mennyezeti díszek közül a középső a Napot az égtájak felé négy csilaggal övezve ábrázolja. A mennyezeten megjelenő másik két ábrázolás egyike szarvast – *Ihol az Orvosság* –, míg a másik szintén napot jelenít meg. Utóbbi kép bizonytalan feltételezésünk szerint az *Örömmre vitettünk* c. versre való utalás lehet, mely így hangzik: „Kert az eklézsia, Szent Lélek felette, / Fényes nap a Jézus, ragyog környülötte, / Drága illatozó virágokkal teli / Tövis közt bújdoklót olaját tiszteli.”³⁷

Erdélyi kitekintésben a háromszéki példánál jóval nívósabb kidolgozásban és változatos formában jelentek meg a *Liliomok völgye* képei, nem csupán falakon, mennyezeti díszekként, hanem például templomi berendezési tárgyakon. A marosvécsi református templomban találkozhatunk az elméletek alapján készült, kvalitásos vakolatdíszekkel és rendkívül gazdagon faragott berendezéssel. A plasztikusan faragott berendezés készítését Mihály Ferenc Barátosi Balog Mihály³⁸ mesternek tulajdonítja, aki feltehetőleg a közeli települések – Erdőcsinád, Nagyercse – templomi berendezéseinek készítésében is közreműködött.³⁹ A templom elemzése kapcsán már több kutató foglalkozott behatóbban a belső térrel.⁴⁰ A magunk részéről, az építészet nézőpontjából azt emelnénk ki, hogy e templomok léte, a 18. század gazdag belsőépítészeti világának református templomokban való megjelenése további bizonyosság a protestáns barokk, rokokó egyházművészet létezéséről, melyről olykor megfeledkezünk a gyakran hangoztatott puritán templombelsőök büvökörében.

Található arra is példa, hogy maguk a szövegek jelennek meg a református templomokban. Erről számol be egy 1998-as épületfelmérésen alapuló leírás a magyarköblösi templomból,⁴¹ ahol a szószék mellvédet díszíti a már korábban említett *Oh boldogtalanság* c. vers, illetve egy töredékes idézet, mely a *Földről Égbe siet* c.⁴² versre mutat.

A *Liliomok völgye*, ahogy láthattuk és a teljesség igénye nélkül igyekeztünk rávilágítani, gyakori for-

³¹ A második magyar fordítás metszeteit Kurta József szerint G. Nikolai és Sárdi Sámuel készíthették. (KURTA József 2003; BARABÁS Kisanna 2005, 98.)

³² FEKETE Csaba 2007, 1116.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ FEKETE Csaba 2007, 1117.

³⁶ Uo., 1116.

³⁷ Uo., 1117.

³⁸ A mester nevében figyelemre érdemes a „Barátosi” jelző, hisz a benne rejlő településnév vélhetően az asztalos háromszéki származására mutat.

³⁹ A templomokat a XIX. Erdélyi Magyar Restaurátor Továbbképző Konferencia (2018. október 1–6.) keretein belül szervezett körút alkalmával tekintettük meg, mely kiránduláson volt lehetőségünk Mihály Ferenc részletes előadásait meghallgatni az épületekről.

⁴⁰ KELEMEN Lajos 1977, 106–10; BARABÁS Kisanna 2005; BENKŐ Tímea 2012.

⁴¹ ISTVÁNYI Gyula 2001, 82; BENKŐ Tímea 2011, 328.

⁴² „Mint megbűszhődött dögnék, kit sok hollók tépnek, / Ily vége lesz minden földi jónak, szépnek. / Repes lelke innét igazság napjához, / Sok ezer angyalok s szentek táborához.” (FEKETE Csaba 2007, 1118.)

rása volt a korabeli református templomok díszítési programjának. Ez a jelenség arra enged következtetni, hogy a vallásos szövegek Erdélyben, az európai protestantizmus legkeletibb szegletében is a protestáns egyházművészet elsődleges forrásaiként említ-

hetők. Utóbbi kapcsán pedig jelentős eszmei hatása lehetett a pietizmus térhódításának.⁴³ Az étfalvi templom második rejtélye tehát feltárult az olvasó előtt, újabb bizonyítást téve a háromszéki templomok gazdag történeti örökségéről.

Danielisz Dóra – Teleki László Alapítvány, Budapest, Eötvös u. 24., H-1067; danieliszdora@gmail.com

Levéltári források

Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár (EREL)
 – Főkonzisztórium Levéltár (FkL)
 Néprajzi Múzeum, Budapest (NM)
 – Rajz-, festmény- és nyomtatványgyűjtemény (RFNy)
 Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SZNM)
 – Néprajzi osztály, Fotótéka (F)
 – Könyvtár, Intézményi levéltár (It)

Irodalom

- BARABÁS Kisanna
 2005 Adalékok a marosvécsi református templom építés- és berendezéstörténetéhez, *Korunk*, XVI/2, 96–100.
- BENKŐ Tímea
 2011 Boldog keserűség. A reformátori megigazulástan ábrázolása a marosvécsi református templom mennyezetén, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*, 2, 327–339.
 2012 Megigazulás – megszentelődés – új életben járás. A marosvécsi református templom mennyezetének ikonográfiai programja, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*, 3, 143–157.
- BEREK Elza-Hajnalka
 2008 „Szent elmékedésit így magyarázásra / Fel vevé ’s fordítá Nemzete hasznára.” Egy elmékedésyűjtemény, két magyar fordítás (Tudományos diákköri dolgozat), Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék, Kolozsvár.
- CSÁKI Árpád
 2019 *Biserica Reformată din Etfalău (azi: Zoltan, jud. Covasna). Studiu istoric și de istorie arhitecturală*, Sfântu Gheorghe.
- DANIELISZ Dóra
 2015 *Sepsiszentgyörgyi református templomok téralakítása a XVI–XIX. században* (tudományos diákköri dolgozat), Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest.
- FEKETE Csaba
 2007 Festett mellvéd és kegyesség. In memoriam Ladislai Dávid, *Református Szemle*, C/5, 1106–1121.
- HEREPEI János – SZABÓ T. Attila
 1939 *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez I. Fatemplomok és haranglábak* (Erdélyi Tudományos Füzetek 107.), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- IMRE Mihály
 2013 Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője, *Studia Litteraria*, LII/3–4, 378–410.
- ISTVÁNYI Gyula
 2001 *Erdélyi református templomok. Veszendő templomaink I.*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- JUHÁSZ István
 1947 *A székelyföldi református egyházmegyék* (Erdélyi Tudományos Füzetek 201.), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- KELEMEN Lajos
 1977 *Művészettörténeti tanulmányok I.* (bev. tan. Szabó T. Attila, s. a. r. B. Nagy Margit), Kriterion, Bukarest.
- KOLUMBÁN Vilmos József
 2005 *A Sepsiszentgyörgyi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3.), Kolozsvár.
- KURTA József
 2003 A 18. századi építő irodalom egyik erdélyi kiadványa. Johann Gerhard: Liliomok völgye. 1745, *Református Szemle*, XCVI/1, 89–93.
- LÁNGI József
 2014 A protestáns templomfestés emlékei, in: *Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken* (Középkori templomok útja 3.; szerk. Kollár Tibor), Nyíregyháza, 65–75.

⁴³ Uo., 1115.

TÓTH Áron

2008 „*Civilis Architectura*” a XVIII. századi Magyarországon. A vitruviánus építészetelmélet hazai recepciója a késő barokk és a felvilágosodás korában (doktori értekezés), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola, Budapest.

TÓTH Boglárka

2017 *Történeti tetőszerkezetek kutatása Sepszi szék templomaiban. Különös tekintettel a tetőszerkezetekre (Kovászna megye, Románia)* (Kutatási jelentés), Csíkszereda.

VÁMSZER Géza

1960 A csíkrákosi Cserei-kúria falképmaradványai, *Művészettörténeti Értesítő*, IX/1, 23–29.

Secretele bisericii reformate din Etfalău (jud. Covasna)

(Rezumat)

Cercetarea în detalii a clădirii bisericii reformate din Etfalău (Étfalva), comuna Ghidfalău, jud. Covasna, încă nu s-a realizat, păstrarea/preluarea unor elemente arhitecturale dintr-un edificiu precedent deocamdată nu a fost confirmată. Picturile murale neobișnuite sunt cunoscute din copiile executate în anul 1887 de către József Huszka, iar sursa decorațiilor de tavan a și fost identificată în ilustrațiile din cartea religioasă foarte populară la vremea lui, *Meditationes sacrae* (Jena, 1606) a lui Johann Gerhard, editată de mai multe ori (în 1745 etc.) și în limba maghiară.

The Secrets of the Calvinist Church in Étfalva (Etfalău, Covasna County)

(Abstract)

A thorough architectural research of the Calvinist church in Étfalva is still due to this day. The historical sources pertaining to the building and the architecture itself promise interesting additions to the history of artistic and architectural legacy of the historic Sepszi Seat.

The church is presumably not a building without precedent. In the present study, we try to outline the architectural history of the church, in addition to discussing the no longer extant, highly unusual murals, known only from József Huszka's 1887 copies, as well as the connection between the ceiling decorations of the interior and the illustrations from a once popular collection of religious reflections, *Meditationes sacrae* (Jena, 1606), by Johann Gerhard, Hungarian translations of which saw print in various editions (including one from 1745).

1. ábra Az étfalvi református templom (a szerző felvétele, 2015)

2. ábra A templom homlokzati részletei (a szerző felvétele, 2015)

3. ábra A templombelső nyugat felé
(a szerző felvétele, 2015)

4. ábra A templom szószéke, a templom piaca
(a szerző felvétele, 2015)

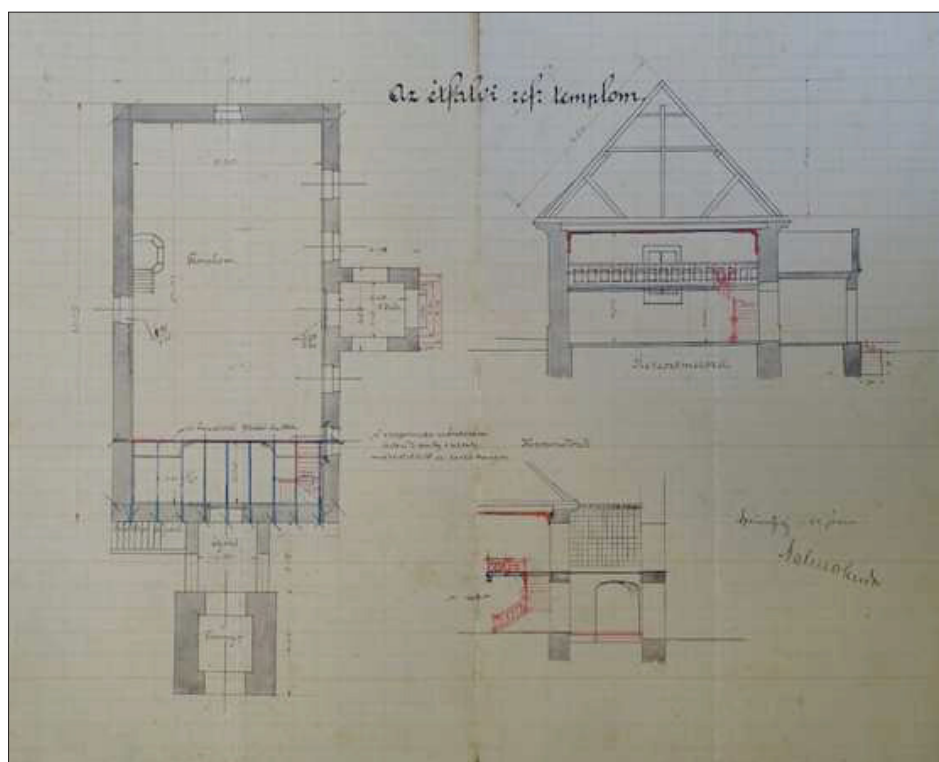
5. ábra A templom tetőszerkezete
(a szerző felvétele, 2015)

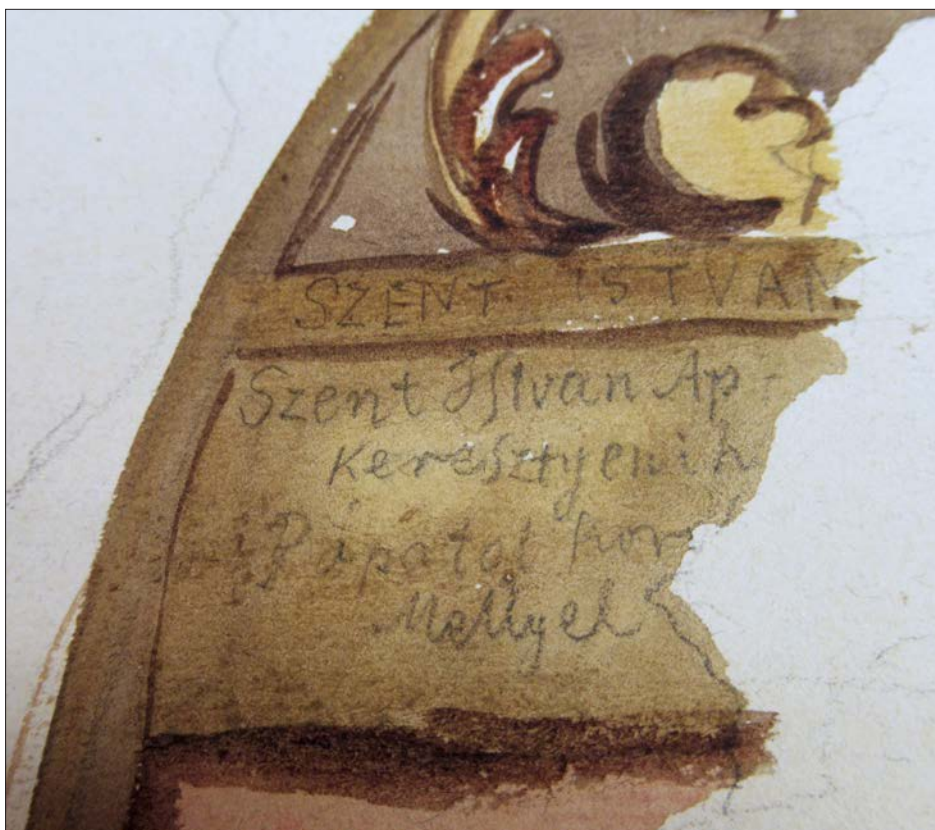
6. ábra Vámszer Géza felvétele a déli portikusz feliratáról,
1964 (SZNM, F, vamszer_006)

7. ábra Huszka József akvarellje az étfalvi falképekről, 1887. október 23. (NM, RFNy, R. 10.274)

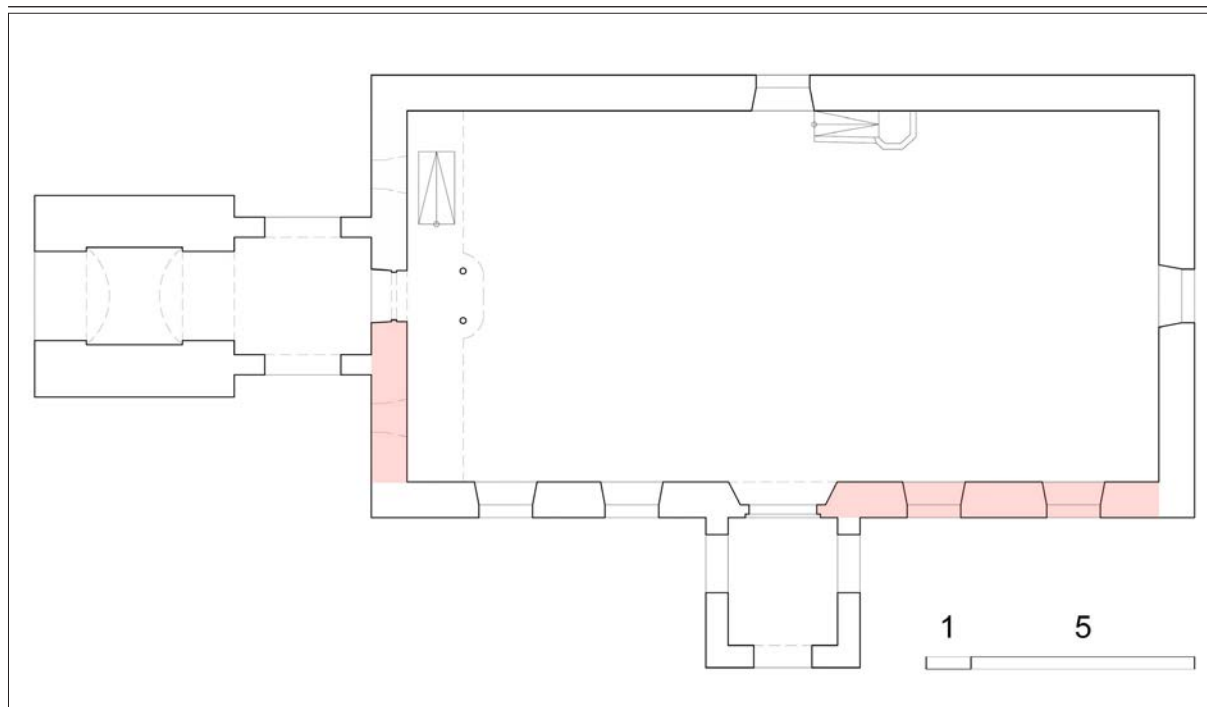
8. ábra A templom Malmos Andor által készített átalakítási tervei, 1911 (Étfalvi Református Egyházközség Levéltára; Csáki Árpád, 2018)

9. ábra A Huszka-akvarell kapumotívumának felirata (NM, RFNy, R. 10.274)

10. ábra A Huszka-akvarell csontváz-ábrázolása feletti latin szövegtöredék (NM, RFNy, R. 10.274)

11. ábra A templom alaprajza, a falképek feltételezett helyével (szerző rajza)

12. ábra „Boldog keserűség” (szerző felvétele, 2015)

13. ábra „Oh boldogtalanság” (szerző felvétele, 2015)

14. ábra „Ihol az Orvosság” (szerző felvétele, 2015)

15. ábra „Megelégítettünk” (szerző felvétele, 2015)

16. ábra „Áldott szent szövetség” (szerző felvétele, 2015)